

ANADOLU ALEVİLİĞİNİN OLUŞUMU*

Dr.M.Saffet Sarıkaya
Atatürk Üniv.
İlahiyat Fak.

Alevîliğin Tanımı:

Sözlükte “Ali’ye mensup” anlamına gelen Alevî terimi, İslam kültür tarihinde “Hz. Ali soyundan gelenler” manasına kullanılmıştır.¹ “Alevî” nisbesinin yanına zamanla “seyyid” ve “şerif” gibi lakaplar ilave edilmiştir.

Alevî terimi, lügavî anlamından hareketle Emevî ve Abbasî dönemindeki Ehli Beyt mensuplarının isyan hareketlerinde, aynı dönemlerde kurulan bazı mahalli hanedanlıklar tarafından, Hz.Ali’ye isnat edilen silsileleri benimseyen tarikatlar için ve Şîlik kapsamı içinde yer alan çeşitli fırkalar tarafından kullanılmıştır. Günümüzde Alevîlik denilince, VII/XIII y.y.’da Anadolu’daki sosyo-dini kaynaşmaların bir sonucu olarak ortaya çıkan ve IX-X/XV-XVI. y.y.’daki Hurûfî ve Safevî tesirlerine maruz kalan dini bir hareket anlaşılmaktadır.² Batınîlikten ayrılan Nusayrîlik ve Gulat-ı Şîa’dan Ehl-i Hakk (Ali İlahiler), Anadolu’da mensupları bulunmasına rağmen bu tarif kapsamına dahil değildir.³

Esasen “Ali tafartarlığını” ifade eden anlamıyla Alevîlik İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren belirli bir grubu ifade edememiş, bu mânâ genel kabul gören

* Bu makale, 21.4.1995’de Atatürk Üniv., İlahiyat Fak., Okiç Anfisinde verilen Konferansın gözden geçirilmiş metnidir.

¹ Doğan, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, 3. Baskı, İstanbul, 1986, 25.

² Bu tarif, Ocak, A.Yaşar’ın “Alevî” makalesi esas alınarak yapılmıştır. Bk. TDVİA, II/369. Kelimenin anlamı hakkında ayrıca bk., Pakalın, M.Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I/50.

³ Çünkü her iki fırka da oluşumu ve görüşleri itibariyle Anadolu Alevîliğinden farklıdırlar. Ancak günümüzde bazı yazarların bunları Alevîlerle birlikte mütalaa ettikleri gözlenmektedir. Bu durumun inançların karışmasına yol açacağı şüphesizdir. Bununla birlikte zümreler arasında etkileşimin varlığı da yadsınamaz. Bu konuda bk. Melikof, İrene, **Uyur İdik Uyardılar**, çev.,T. Alptekin, İstanbul, 1993, 117 vd.

“şîa” terimi ile ifade edilmiştir. Gerçekten de “Ali’yi sevme, ona bağlanma” fikri - Haricîler ve bazı Mu’tezile istisna edilirse- İslam tarihinin ilk yıllarından beri müslümanların çoğunluğunun benimsediği bir anlayıştır. Binaenaleyh günümüz Alevîliğini, bu anlamıyla etüt etmek ve Alevîleri örnek aldıkları Hz.Ali’nin yaşayışına davet etmek; meselenin ortaya konulmasında kolaycı bir yaklaşım ve faydasız bir çabadan başka bir şey ifade etmez.⁴

Türklerin Müslüman Oluşu:

Alevîliğin inanç temellerini tespit edebilmek için Türklerin İslam öncesi ve sonrası dinî tarihlerine göz atmak gerekir. Çünkü Alevî inançlarının oluşumunda Türklerin benimsedikleri, yaşadıkları ve karşılaştıkları din ve kültürlerin az veya çok tesirlerini gözlemlemek mümkündür.

İslam öncesi Türkler umumiyetle -bugün yanlış bir kullanımla “Şamanizm” denilen fakat kesin bir adlandırmanın henüz yapılmadığı-⁵ tek Tanrı inancının hakim olduğu ve bu inancın çeşitli tabiat ve ruh kültleriyle somutlaştırıldığı bir din anlayışına sahiptiler.⁶ “Kam” denilen din adamlarının belirli periyotlarda ve çeşitli vesilelerle yaptıkları kendilerine mahsus dinî ritüeller, bu dinin bilebildiğimiz en bariz ibadet şeklidir. Bireysel pratiklerinde ise ferdî sığınma mekanizması olarak hemen her dinde görülen dua önemli yer tutar.⁷ Gerçi Ebû Dülef, Oğuzların bir mabetleri bulunduğunu, içinde put nevi şeylerin yer almadığını bildirmişse de; bu mabedin kullanımı hakkında bilgi vermemiş ve bu rivayet diğer kaynaklarca tesvik edilmemiştir.⁸ Oğuz boylarının, sürekli yer değiştirmeyi gerektiren, hayvancılık, avcılık ve savaştan

⁴ Özellikle bazı dini cemaatlerin tavrı böyledir. Örnek olarak krş., Said Nursî, **Lem’alar**, 21 vd.; Kırkinci, Mehmet, **Alevîlik Nedir?**, İstanbul, 1987, 13; Coşan, M. Esad, “**Sünnî-Alevî İhtilafları Nasıl Çözülebilir?**”, Kadın ve Aile, Mart 1995.

⁵ Raux, J. Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, çev., A. Kazancıgil, İstanbul, 1994, 37.

⁶ Raux, J. P., age, 83 vd. Ayrıca bk., Ocak, A.Yaşar, **Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri**, İstanbul, 1983, 25-32.

⁷ Eski Türk dini hakkında yukarıda zikredilen kaynaklardan başka şu kaynaklara da bakılabilir, Eliad, Mircae, **Le Chamanisme et les Techniques Archaïques de l’Extase**, Paris 1951; İnan, Abdulkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 3.baskı, Ankara, 1986; Kafesoğlu, İbrahim, **Eski Türk Dini**, Ankara, 1980; Tanyu, Hikmet, **Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara,1983.

⁸ Ebû Dülef’in “**Risâle**”sinden Türk Ülkeleriyle İlgili Kısmın Tercümesi, çev., R. Şeşen, **İbni Fazlan Seyhatnamesi** içinde, İstanbul, 1975, 87.

başka geçim kaynakları olmayan, zorlu tabiat ve hayat şartlarıyla mücadeleyi gerektiren göçebe yaşantısına sahip olmaları, muhtemelen bireysel ritüellerin en aza indirgenmesine ve-veya yapılmamasına yol açmıştır. Böylece eski Türk dininden bugüne tespit edilebilenler: Doğum, ad koyma, düğün, ölüm gibi pratik hayatta vazgeçilemeyen gelenek haline gelmiş adetlerden müteşekkil bilgilerdir.

Türkler gerek göçebe hayatta, gerekse yerleşik hayata geçtikleri yerleşim birimlerinde farklı din ve inançlarla karşılaşmışlar ve bunlardan etkilenmişlerdir. Budizm bilhassa Uygur Türkleri arasında yayılmıştır. Yine Orhun Abidelerinde, Bilge Kağan ile vezir Tonyukuk arasındaki diyalog⁹ Budizm'in diğer Türk kabileleri arasındaki etkisini göstermektedir. Diğer taraftan İran sınırlarında Zerdüştlük, Mazdeizm, Maniheizm gibi İran dinlerinin tesiri de mevcuttur. Aynı şekilde Nestûri rahiplerinin propagandası ile çok az da olsa Hıristiyan olan Türkler ve Yahudiliği benimseyen Hazar Türklerinin varlığı bilinmektedir.¹⁰

Kendilerine has dinleri bulunmakla birlikte, bazı farklı dinleri kabul eden boylara da sahip olan Türkler İslam'la karşılaşmakta da gecikmediler. H.II. asrın başlarından itibaren Emevî ordusu vali Kuteybe b. Müslim'in komutasında önemli başarılar elde etmesine rağmen, onun ölümünden sonra Maverâunnehr'de ciddi bir mukavemetle karşılaşmıştır.¹¹ Uzun müddet Müslümanlarla mücadele eden Türkler, Tales savaşında kendilerinin de düşmanı olan Çinlilere karşı Araplarla ittifak etmişlerdir (133-4/751). Bu tarihten sonra İslam'a daha iyimser gözle bakan Türklerin İslam'ı kabulleri ise önemli ölçüde Mu'tasım zamanında (833-842/218-227) Halife ordusuna paralı asker olarak alınmaları ile başlar. İslam dini bilhassa Sâ mânîlerin gayretiyle Sîr-i Derya ötesine doğuya doğru yayılmış ve Balasagun'a kadar dayanmıştır.¹² İslamiyet Oğuz boyları arasında IV/X. y.y.'ın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başlamıştır. Nitekim kaynaklar 349/960'da 200.000 çadırılık bir Türk kitlesinin Müslüman olduğunu nakleder.¹³ Bu veriler Türklerin yaklaşık iki yüz yıllık bir süreçten sonra İslam'ı kitleler

⁹ Bk., İnan, A., **Şamanizm**, 5.

¹⁰ Eski Türklerin etkilendikleri dinler hakkında daha fazla bilgi için bk., Ocak, age, 33-69.

¹¹ Barthold, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, çev., H. D. Yıldız, 3. Baskı, Ankara, 1990, 200-206; Kitapçı, Zekeriya, **Türkistanda İslamiyet ve Türkler**, Konya, 1988, 80-82.

¹² Sümer, Faruk, **Oğuzlar**, 3. Baskı, İstanbul, 1992, 59.

¹³ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, Beyrut, 1966, VIII/396. Ayrıca krş. Barthold, age, 273-274. Sümer de, Gerdîzi'ye atfen "*Oğuzlar arasında İslamiyetin ancak XI. yy'da hakim bir din haline gelebildiğini*" ifade etmektedir. Bk., **Oğuzlar**, 60.

halinde kabul ettiklerini göstermektedir.

II-III/VIII-IX. y.y.'da vaki olan Ebû Müslim hareketi, Babek, Mukannâ, Ebû İshak et-Türkî gibi İran menşe'li şîî-batınî isyan hareketleri içinde Türk grupların varlığı bilinmekle beraber bunların miktarı ve hangi gayeye matuf olarak hareketlere iştirak ettikleri hususu meşkûk görünmektedir. Bu şîî-batınî isyanlarının ekseriyetle Türklere dayandığı iddiası ise mübalağalı ve ispata muhtaç bir tezdır.¹⁴

Türklerin kitleler halinde İslam'ı seçtikten sonra kurdukları bütün devletler Sünnî-Hanefî inanç esaslarını benimsemişlerdir. Bu devletlerden Büyük Selçuklular ve Osmanlıların çeşitli siyasi sebeplere binaen Sünnî akîdeleri müdafaayı ve diğer batıl fırkalarla mücadeleyi devlet politikası haline getirdiklerini görüyoruz. Devletin resmî mezhebinin Sünnîlik olmasının halkı bağlamayacağı, halkın farklı mezheplere bağlı olabileceği veya olduğu (bilhassa heretik şîî gruplara) iddialarının haklılık payı bulunmakla beraber tamamen gerçeği yansıttıklarını söylemek güçtür.¹⁵ Nitekim İbni Fazlan'dan gelen bir rivayete göre Yınal es-Sağîr adlı bir kabile reisi Müslüman olmuş fakat kabilesi, "*müslüman olursan bize reislik edemezsin*" deyince, Müslümanlığından vazgeçmiştir.¹⁶ Şu halde devlet reisi ve onun görüşüne uygun olarak devletin takip ettiği din ve mezhep politikasının, tebaası ile de doğrudan ilişkisinin varlığını kabul etmek gerekir.

Bununla birlikte kitleler halinde İslamiyeti kabul eden Türk kabilelerinin başlangıçtan itibaren Kitabî bir din anlayışına sahip olduklarını iddia etmek de safdillik olur. Kur'an'da İslam'ı ilk kabul eden bedevîlerin inançlarında iman-islam ayrımının yapılması,¹⁷ Peygamber'in bile içinde bulunduğu bir toplumda tebliğin tedricen yapılması ve Hz.Peygamber'in, "*insanlara kapasiteleri nispetinde tebliğde bulunulmasını*"¹⁸ telkin eden söz ve uygulamaları dikkate alındığı zaman, Türk

¹⁴ Köprülü, M. Fuat, "**Bektaşîliğin Menşe'leri**", Türk Yurdu, Mayıs 1341, 125-126. Ancak burada hadiselere karışan Türklerin sayısı abartılmakta ve hadiseler tamamen Türk kaynaklı gibi gösterilmektedir. Oysa mesela, Ebû İshak'a Farisî olmasına rağmen "et-Türkî" nisbesinin verilmesinin onun Türk illerine elçilik vazifesiyle görevlendirilmesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bk., Barthold, age, 215. Türklerin kitleler halinde müslüman olmalarının çok daha sonraları gerçekleşmesi ve klasik kaynaklarda hadiselerin İranî menşe'e bağlanması, bu iddiayı önemli ölçüde zayıflatmaktadır.

¹⁵ Köprülü, M. Fuad, "**Bektâşîliğin Menşe'leri**", 124; Ocak, A.Yaşar, "**Anadolu**" md., TDVİA, III/111-113.

¹⁶ **İbni Fazlan Seychatnamesi**, Haz. R. Şeşen, 35.

¹⁷ **KK**, Hucurat, 14.

¹⁸ Buharî, **es-Sahih**, Kitabu'l- İlm, 50.

kabilelerinin de, İslamlaşma sürecinin geniş bir zaman dilimini kapsadığı tabii kabul edilmelidir.

Burada ifade edilmesi gereken bir güçlük de, bütün toplumlarda olduğu gibi Türk kabileleri arasında göçebe ve yerleşik kültüre sahip olanların farklı kültür ve hayat tarzını benimsemiş olmaları gerçeğinin, İslam'ı benimseme ve yaşamalarına da aynen yansımış olmasıdır.¹⁹ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yerleşik hayata sahip olanların, farklı din ve kültürlerin etkilerine maruz kalarak inançlarını değiştirmeleri, İslam ile karşılaşınca bu dini de benimseyecek bir kültür yapısına sahip olduklarını gösterir. Medreseler ve bunlara bağlı olarak ilim çevresinin yerleşim birimlerinde oluşması yeni dini benimseyenlerin Kitabî ve Sünnî inanç yapısıyla karşılaşmalarına, dahası kendi kültür yapılarına uygunluğu sebebiyle Hanefî ekolünü benimsemelerine neden olmuştur. Bu ekolün itikadî cephesini teşkil eden Maturîdiyye de Mâverâunnehr coğrafyasında doğmuş ve gelişmiştir.

İslam, göçebe Türk boyları arasında ise başlangıçta tüccarlar, gezgin dervişler ve sonraları tasavvufun kurumlaşmasıyla tarikatlar vasıtasıyla yayılmıştır. Göçebe Türkmenler eski kültürlerinden aşına oldukları cezbeli, farklı kıyafetli, dünyaya önem vermeyen ve çeşitli dinî ayinler icra eden kam tipini; kendi dilleriyle, anlayacakları şekilde dini tebliğ eden, engin sufi hoşgörüsüne sahip, kabileler arasında gezip dolaşan dervişlerde bulmuşlardır. Bu dervişlerin irşat faaliyetlerinde göçebe hayatına uygun ve geleneksel ritüel formları yer bulabilmiştir. Böylece yerleşik Türkmenlerin öğrendikleri ve yaşadıkları İslam'dan farklı bir İslam anlayışı göçebe Türkmenler arasında kabul görmüştür. Temel inançlarda birliktelik görülmekle beraber bu farklılığın en bariz tezahürleri dinî pratiklerde gözlenmektedir.

Yine, Türklerin İslam'ı ilk kabul ettikleri dönemden itibaren Hz.Ali ve Hz.Hüseyin'in kişiliklerinde tebellür eden bir "ehl-i beyt" sevgisine sahip olduklarını ifade etmek gerekir. Gerçekten de ozan üslubu ve destan geleneğiyle somutlaşan ve şifâhi olarak nesilden nesile nakledilen Hz.Ali'nin hayatı ve cengaverliği, Kerbelâ Faciası, hangi inanç ekolüne mensup olursa olsun bütün Türkler tarafından derin bir tecessüs ile dinlenmiş ve dinî literatürdeki yerini almıştır. Türklerdeki Ehl-i Beyt sevgisinin en canlı tezahürü, onların isimlerini kendi evlatlarında yaşatmaları olmuştur.

Türkmen göçebeler arasında en fazla taraftar bulan ve münferit dervişlik faaliyetinin ötesinde tarikat haline gelip teşkilatlanan tasavvuf hareketi Hoca Ahmed Yesevî (562/1167)'nin kurduğu Yesevîlik'tir. En eski nüshası XVI yy'a ait olmakla birlikte Yesevî geleneği içersinde şifahî olarak nakledildiği kabul edilen Hoca Ahmed'in "Dîvan-ı Hikmet" adlı eseri, tamamen Sünnî inanç motiflerini kapsayan, edebî kaygıdan ziyade öğreticiliği esas alan, sade halk Türkçe'siyle yazılmış, didaktik, manzum bir eserdir.²⁰ Yine Hoca Ahmed'den iki asır sonra Orta Asya'da Yesevîlikten Nakşibendîliğin doğması, hem tarikatın Sünnîliğine, hem de Yesevîliğin Anadolu'daki uzantısı Bektâşîliğin ilk dönemlerinde Sünnî bir tarikat olduğuna dair bir delil olarak değerlendirilmiştir.²¹ Öte yandan Hoca Ahmed'in giyim tarzı, kendisine nispet edilen menkıbeler, bilhassa kadın-erkek birlikte zikir meclisi düzenlemesi ve ayinlerinde "zikri erre" denilen zikir şeklini kullanması, Yesevîliğin ve devamı olarak kabul edilen Bektâşîliğin eski Türk inançlarına bağlı heterodox bir yapıya sahip olduğuna dair yorumlara yol açmıştır.²²

VII/XIII.y.y. ve Sonrası Anadolu:

Türk kabileleri çeşitli sebeplerle Orta Asya'dan Batıya doğru yayılma istidadı göstermişlerdir. V/XI. yy'ın son çeyreğinde Anadolu'ya yapılan seferler kısa sürede hedefine ulaşmış ve Anadolu'da bir Türk devleti kurulmuştur. Doğudan başlayan Moğol istilasını VII/XIII.yy'da Anadolu'ya yeni göçmenlerin gelmesine neden olmuştur. Yeni gelenler içinde sadece göçebe ve yarı göçebe halk değil, bunlarla beraber yerleşik halk,

¹⁹ Aslında problem sadece Türklere mahsus değildir; bilakis merkez-çevre arasındaki dinî hayatın görünüm farklılığından kaynaklanmaktadır. Bu da sosyologlar tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bk. Sami Zubaida, **İslam Halk ve Devlet**, çev. S. Oğuz, İstanbul, 1992, 85.

²⁰ Eraslan, Kemaleddin, **Hoca Ahmed Yesevî ve Divan-ı Hikmet'inden Seçmeler**, Ankara, 1991, 30-31, 36-37.

²¹ Yesevîliğin sünnî yapıya sahip olduğuna dair bk., Eraslan, age, 21. Bektâşîliğin başlangıcında sünnî bir yapıya sahip olduğuna dair ise bk, Hacı Bektaş Velî, **Makâlât**, nşr., M. E. Coşan, İstanbul, Tarihsiz, s.XXXVI-XXXIX; eş-Şeybî, K.M., **es-Sıla Beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'**, Beyrut, 1982, 379-380; Öztürk, Y.Nuri, **Tarihi Boyunca Bektâşîlik**, İstanbul, 1990, 99-145; Fırlı, E. Ruhi, **Türkiye'de Alevîlik ve Bektâşîlik**, Ankara, 1990, 129-131, 161-178, 215 vd.

²² Köprülü, M.Fuad, "**Bektâşîliğin Menşeleri**", 132-133; aynı mlf., "**Ahmed Yesevî**" md., İA, I/212; Ocak, A. Yaşar, **Kalenderiler**, Ankara, 1992, 61 vd.; aynı mlf., "**Anadolu**" md., TDVİA, III/114.

alim, şair, edip, sanatkar, tüccar ve dervişler de bulunmaktaydı.²³ Bu göçler ile Anadolu'nun demografik yapısı Türkler lehine artarken beraberinde sosyo-ekonomik problemleri de getirmiştir.²⁴ Bu problemler devlet eliyle veya devlet ile işbirliği yapan - zamanın sivil toplum örgütleri diyebileceğimiz- çeşitli zümrelerin kurdukları sosyal güvenlik müesseseleriyle giderilmeye çalışılmıştır.

VII/XIII.yy Anadolu'sunda faaliyet gösteren zümrelerden belki de en önemlisi fütüvvet-ahi teşkilatıdır. Pek çok tarikat silsilesinde olduğu gibi Hz. Ali'ye dayandırılan, Araplar ve İranlılar arasında farklı tezahürler gösteren fütüvvet teşkilatı, Anadolu'da eski Türk ananeleriyle birleşerek yeni bir sentez ile nev'i şahsına münhasır Ahilik müessesesini oluşturmuştur. Şeyh Nasıruddin Mahmud el-Hoyi Ahi Evren (660/1261)'in şahsında tamamen organize edilen fütüvvet-ahi teşkilatı, bilhassa esnaf ve zanaatkar zümresinin yerli sanayiye karşı direnebilme ve rekabet gücünün artırılması yoluyla Türk halkının ekonomik bağımsızlığını kazanması, gerektiğinde devlete askerî yardımda bulunulması, mensuplarının formal ve informal olarak eğitimlerinin ikmal edilmesi gibi misyonları üstlenmiştir. Teşkilat sahip olduğu mükemmel organizasyon ile ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılmış, farklı meslek gruplarını, ulema ve umerayı bünyesinde toplamış ve yerleşik toplum ile göçebe toplum arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Anadolu Ahileri Moğol istilasını müteakip kurtuluş mücadelesini başlatmış, siyasî otorite boşluğu bulunan yerlerde kontrolü ellerine alıp halkın huzur ve asayişini temin etmişler ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır.²⁵

Öte yandan VII/XIII. yy'da Anadolu toplumunun sosyal yapısına bağlı olarak tasavvuf ve tarikat hareketleri süratle gelişmiştir. Bu dönemde Anadolu'da oluşturulan tekke ve zaviyeler birer dinî melce' işlevini üstlenirken aynı zamanda Ahiliğin benzeri

²³ Sümer, Faruk, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkmenler mi Geldi ?", Belleten, XXIV, 1960, 593-594.

²⁴ Turan Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 3.baskı, İstanbul, 1980, 156-175; Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul, 1977, I/38; Baykara, Tuncer, **Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki İktisadî ve Sosyal Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İzmir, 1990, 171.

²⁵ Fütüvvet-Ahi teşkilatı, faaliyetleri ve inançları hakkında bk., Muallim Cevdet, **Zeyl 'alâ Faslı 'el-Ahiyyetü'l-Fityân" et-Türkiye fî Kitâbi'r-Rihletü l'İbni Batûta**, İstanbul, 1932; Gölpınarlı, Abdülbaki, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı", İÜİFM, c.XI, 1949-1950; Çağatay, Neşet, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Ankara, 1989; Bayram, Mikail, **Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu**, Konya, 1991; Sarıkaya, M. Saffet, "XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnâmelere Göre Dinî İnanç Motifleri", (Basılmamış Doktora tezi), Erzurum, 1993.

sosyal fonksiyonları icradan geri kalmamışlardır.²⁶ Bu tasavvuf ve tarikat faaliyetlerinin fikrî cephesi iki görüş çerçevesinde şekillenmiştir: Tevhid inancının vahdet-i vücud doktriniyle ifadesi ve bu ifadenin hayata melâmet zihniyetiyle yansıtılması.

Vahdet-i vücud, Allah'dan başka hakikî hiç bir vücud kabul etmeyen, bütün varlıkları Mutlak vücudun isim ve sıfatlarının tezahürü, tecellisi sayarak hakikî varlığa nazaran onların ezeli ve ebedî yokluğu ifade ettiğini keşf ve tecrübe yoluyla ortaya koyan tasavvufî bir meslektir.²⁷ Bu mesleğin en büyük mümessili kabul edilen Muhyiddin İbnu'l-Arabî (637/1240) Anadolu'da bulunmuş, görüşleriyle zamanındakilere ve kendisinden sonrakilere tesir etmiştir. İbnu'l-Arabî, İslam merkezli, mücadeleci dinamik bir hayat tarzını benimsemiş ve telkin etmiştir.²⁸ Bu tavrına uygun olarak melâmet anlayışını tasavvuf felsefesinin zirvesine yerleştirmiştir.²⁹

Horasan'da Hamdûn el-Kassâr (271/884) tarafından yayılan melâmet fikri, insanın iyiliklerinin Allah'dan kötülüklerinin ise kendisinden kaynaklandığını kabul ile toplum içinde iyiliklerini gizleyerek, kötülüklerini de ifşa ederek halkın kınamasına maruz kalıp, nefsinin tezkiye yoluyla Hakk'a ulaşmaktır. Bu haliyle medh edilen melâmet, ortaya çıktığı dönemden itibaren şer'î yükümlülüklerden kurtulmak isteyen heva ve heveslerine tabi kimselerin sığınağı haline geldiği için de tenkit konusu olmuştur.³⁰

Özellikle yerleşim birimlerinin bulunduğu yerlerde düzenli, Kitabî dine bağlı tarikat faaliyetlerine rastlanırken, göçebe boyların içinde "abdal" denilen, kam tipini andıran, pejmurde kıyafetli, saç sakalı yülünmüş, küçük gruplar halinde gezen Kalenderî, Haydârî dervişleri mevcuttur. Bu dervişlerin zaman zaman devlet tarafından

²⁶ Bu dönemde Anadolu'da Yesevîlik, Kâdirîlik, Rufâîlik, Mevlevîlik gibi büyük tarikatların yanında münferit sûfî hareketlerini de gözlemek mümkündür. Bk. Köprülü, M.F., "**Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 195 vd.; aynı mlf., "**Anadolu'da İslamiyet**", DFEFM, 4.sayı, 1922,294-295; Ülken, H.Z., **Türk Tefekkürü Tarihi**, Ankara, 1934, II/235,252; Ocak, A.Y., **Babaîler**, 40; Fıçlalı, E.R., **Türkiye'de Alevîlik Bektâşîlik**, 102-103.

²⁷ Erdem, Hüsamettin, **Panteizm ve Vahdet-i Vücud Mukayesesi**, Ankara, 1990, 38.

²⁸ Ülken, H. Ziya, **Türk Tefekkür Tarihi**, II/235 vd.

²⁹ Türer, Osman, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, İstanbul, 1995, 154; İbnu'l-Arabî'nin Fütühat, 309. bâbdan naklen.

³⁰ Melâmeti müstakil tarikat hareketi olarak görenler olduğu gibi, tasavvufta bir meşrep olarak görenler de bulunmaktadır. Anadolu'da görülen tarikat hareketlerinin hemen çoğunda bu fikrin tezahürlerine rastlandığı için biz ikinci görüşü tercih ediyoruz. Bu konuda daha fazla bilgi için bk., el-Hucvîrî, **Keşfü'l-Mahcûb**, çev. S. Uludağ, İstanbul, 1992, 143-152; Gölpınarlı, A., **Melâmîlik ve Melâmîler**, İstanbul, 1931; Sunar, Cavit, **Melâmîlik ve Bektâşîlik**, Ankara, 1979.

denetlendiğine dair rivayetler variddir.³¹ Diğer taraftan şer'î esaslara bağlılıkları konusunda çelişik rivayetler bulunmakla birlikte bunlar, şehir hayatının örf ve adabına uygun olmayan davranışları, dinî emir ve nehiylere karşı kayıtsız kalmaları sebebiyle medrese uleması tarafından şiddetle eleştirilmişlerdir.³² Bu zümrelerin Bâbâî İsyanı'na iştirak ettikleri ve fiilî isyandan sonra da Bâbâî hareketi içinde kaldıkları bilinmektedir.³³

637/1240 Bâbâî İsyanı, Harezm Devletinin bakıyyelerinin Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesi üzerine nüfus kesafetinin artması, sosyal ve iktisadî denge bozulması ve II.Gıyaseddin ile veziri Sadeddin Köpek'in kötü idaresi neticesi Anadolu Türkmen boylarının oluşturduğu isyandır. Baba İlyas önderliğinde göçebe kültür yapısına ve din anlayışına paralel olarak kısa zamanda bir "mehdîlik" hareketine dönüşen isyan güçlükle bastırılmış, fakat ülkeye büyük zarar vermiştir. İsyandan sonra da göçebe kültüre mensup Türkmen Babaları faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.³⁴

Bu dervişlerden en tanınmış Bektâşîliğin kurucusu, Hacı Bektaş Velî (669/1270)'dir. Gerek şahsiyeti, gerekse tarikatının ilk dönemi hakkındaki hakikatlar tam olarak tebellür etmemişse de; Hacı Bektaş'ın Baba İlyas müridi olduğu, fakat isyana katılmadığı için resmî takipten kurtularak nisbeten gözden uzak Suluca Karahöyük'de faaliyetlerine devam ettiği bilinmektedir.³⁵ Hacı Bektaş aynı zamanda Yesevî kökenli bir Horasan dervişidir. Kendisine nisbet edilen "Makâlât" adlı eserinin aslına ulaşamayıp sadece Türkçe tercümesinin bulunması ve sonraki dönemlere ait olması eser hakkında bazı şüphelere yol açmıştır.³⁶ Öte yandan Hacı Bektaş zaviyesinin onun sağlığında ne kadar fonksiyonel olduğu konusu muğlak olmakla beraber mevcudiyetine dair bazı bulgular vardır.³⁷ Burada ilk dönem Bektâşîliğinin ve dolayısıyla Bâbâî

³¹ Köprülü, M.F., "İslam Sûfi Tarikatlarında Türk Moğol Şamanlığının Tesiri", çev. Y. Altan, AÜİFD; XVIII, 1970, 148-152; Ocak, A.Y., **Bâbâîler İsyanı**, İstanbul, 1980, 46.

³² Ocak, A.Y., **Kalenderîler**, 65-72.

³³ Ocak, A. Y., "Bâbâîler" md., TDVİA, IV/374.

³⁴ Bu konuda geniş bilgi için Ocak'ın yukarıda mezkur eserlerine bakılabilir.

³⁵ Elvan Çelebî, **Menâkıb-ı Kudsiyye fî Menâsırı'l-Ünsiye**, nşr. İ.H. Erünsal, A.Y. Ocak, s. LXXIII, 169; Gölpinarlı, Abdulkaki, **Menâkıb-ı Hacı Bektaş Veli, Vilâyetnâme**, İstanbul, 1990, 26 vd.

³⁶ Bk., Köprülü, M.F., "Anadolu'da İslamiyet", 5. sayı, 406- 407. Bununla beraber E. Coşan bu şüpheleri reddeder, bk., **Hacı Bektaş Velî Makâlât**, s. XXXVI-XXXIX.

³⁷ Kunter, H. Baki, "Kitabelerimiz", Vakıflar Dergisi, 1942, II/431. Burada Hacı Bektaş Velî zaviyesinin Meydanevi kapısındaki 769/1368 tarihli tamir kitâbesi verilmiştir.

hareketinin, Ahilikle de oldukça sıkı bir ilişkiye sahip olduğunu belirtmeliyiz.³⁸

640/1243 Köseadağ Savaşını kazanan Moğollar Anadolu'yu kısa zamanda işgal etmişler, 670/1271'den itibaren ise hakimiyetlerini pekiştirmişlerdir. İşgal kuvveti olarak Anadolu'ya gelen Moğollar Orta Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Kendilerine Kara-Tatar denilen bu kitle arasında Uygur ve diğer Türk boylarından da gruplar bulunmaktaydı. Timur Anadolu'dan giderken otuz, kırk bin çadırlık Kara-Tatarları beraberinde göçe zorlayıp ülkesinin Çin hududuna iskan etmiştir.³⁹ Bu Moğollar İslamî kaynaklarda putperest olarak nitelendirilmişse de Türk kavimleri gibi Şamanist inanca sahiptirler.⁴⁰ Bunlarla birlikte gelen Uygur Türkleri arasında ise Budizm hâlâ yaygın inançtır.⁴¹ Bu zümreler Bâbâlik içinde yer alan "Abdalân-ı Rum" dervişlerinin irşad faaliyetleriyle VIII/XIV.asrın başlarından itibaren İslam'ı kabul etmişlerdir.⁴²

Moğol işgaliyle birlikte şîi propoganda faaliyetleri İran ve Anadolu coğrafyasında ciddi bir artış göstermiştir. Esasen Alamut'u üst edinen Şîi-Batınî dâîlerinin propogandaları bu asra kadar az çok devam etmiştir. Diğer taraftan Fatımî devletinin inkırazından sonra faaliyetlerini Suriye'de devam ettiren şîi-batınîlerin de Anadolu'ya etkilerinden söz etmek mümkündür.⁴³ Sünnîliğin mümessili Halife'ye karşı Moğolların yanında yer alan Şîiler ise bu ittifakın meyvelerini toplamışlardır.

VIII/XIV. yy'da Anadolu Türk halkı şehirli ve göçebesiyle birleşerek Osmanlı Devleti'ni kurmayı başarmış ve kısa zamanda Anadolu'nun birliği temin edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Ahiler ve Bâbâliği teşkil eden zümreler de fiilen görev almışlar, Sarı Saltuk Baba gibi askerî kuvvetlerden önce Rumeli'ye yerleşip

³⁸ Melikoff, İ., **Uyur İdik Uyardılar**, 91-92; Sarıkaya, M.S.,ag Dr. tezi, 27-29, 98-102, 116, 120, 143-145.

³⁹ Sümer, Faruk, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara, 1976, 6-7; Aynı mlf., **Oğuzlar**, 137.

⁴⁰ Köprülü, M.F., "**İslam Sufî Tarikatlarında Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri**", 148-152.

⁴¹ Ocak, A. Y., **Bektâşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri**, 42-43.

⁴² Köprülü, M.F., agm, 147-148; aynı mlf., **Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, 4.Baskı, Ankara, 1991, 95-97; Ocak, A.Y., **Kalenderîler**, 68-69.

⁴³ Köprülü, M.F., "**Anadolu'da İslamiyet**", 3.sayı, 195; Balcıoğlu, Tahir H., **Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları**, Ankara, tarihsiz, 87-88; Turan, Osman, "**Selçuklu Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak, Fustâtü'l-Adâle fî Kavâidi's-Saltana**", 60. Doğum Yılında M.F. Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, 537 vd.; Cahen, Claude, "**Le problem du Schisme dans l'Asie Mineure pre-Ottomane**", Le Schisme İmamite, Paris, 1969, 116.

tebliğe başlayan⁴⁴ dervişlerin yanında, Kumral Abdal, Abdal Murad, Abdal Musa, Geyikli Baba gibi padişahla beraber savaşan dervişler bilinmektedir.⁴⁵ Şehir hayatına yine medreselerin etrafında oluşturulan Kitâbî bir din anlayışı hakim olmasına rağmen, idarî ve hukuksal yapılanmada örf ve adetlerin, yasa ve askerî nizamın hakim olduğu görülmektedir. Nitekim Yıldırım Bayezid zamanında Bursa'yı ziyaret eden S.Ş.Cürcânî bu yapılanmadan rahatsızlığını dile getirmiştir.⁴⁶ Moğol istilası göçebe Türkmenlerde eski geleneklerin canlanmasına ve yenilenmesine yol açmış, bu gelenekler Şîî inanç motifleriyle bezenmiş ve kendilerine öğretilen İslam ile mezc edilerek “syncrétist” bir din anlayışı ortaya çıkmıştır.⁴⁷ VII/XIII.asrın ikinci yarısından itibaren Çepnilerin yerleştiği, Sinop'u ziyaret eden İbni Batûta'nın “tavşan eti” ile denenerek Rafizî olup olmadığının tespiti⁴⁸; daha muahhar olmakla beraber Seyyid Gaybî oğlu Seyyid Hüseyin'in “Fütüvvetnâme”sinde oniki imam ve ondört masumu ayrı ayrı zikretmesi⁴⁹, bu asırda Anadolu'da Şîîliğin bilindiğini ve hatta benimsendiğini gösterir. Ancak Fütüvvetnâmelerde tezahür eden şekliyle bu Şîîlik siyasî Şîîlikten farklı, bir çok tarikatta görülen “mufaddıla” Şîîliğidir.⁵⁰

IX/XV.y.y. ve Sonrası Gelişmeler:

IX-XV.y.y.'daki iki dinî hareket Anadolu'nun dinî tarihi ve Alevîliğin oluşumu bakımından büyük öneme haizdir. Bunlardan ilki Astarâbâdlı Fazlullah Hurûfî(796/1394)'nin kurduğu ve halifeleri Nesîmî (811/1408) ile Aliyyü'l-Alâ (822/1419)'nin Anadolu'daki faaliyetleriyle yayılma istidadı gösteren Hurûfiliktir.⁵¹ Hurûfilik, bilhassa taşrada teşkilatlanan Bektâşî tarikatı çevresinde tutunmuş,

⁴⁴ Kiel, Michael, “Sarı Saltık ve Erken Bektâşîlik Üzerine Notlar”, çev., F. Elpe, Türk Dünyası Araştırmaları, III, Ekim 1980, 26-27.

⁴⁵ Mecdî, Mehmed Efendi, **Hadâiku's-Şakâyık**, nşr., A.Özcan, I/22-26; Aşıkpaşazâde, **Tevârîh-i Al-i Osman**, 194-195.

⁴⁶ Togan, Z. Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. baskı, İstanbul, 1971, 373.

⁴⁷ Ocak, A.Y., “**Bektâşîlik**” md., TDVİA, V/375.

⁴⁸ İbni Batûta, **Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Ğarâibi'l-Emsâr**, Kahire, 1928, I/205.

⁴⁹ Gölpınarlı, A., “**İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı**”, 59.

⁵⁰ Öztürk, Y.N., **Tasavvuf Ruhu ve Tarikatlar**, 114-117. Ayrıca krş, Sarıkaya, M.S., ag Dr. tezi, 27, 62 vd.

⁵¹ Gölpınarlı, A., **Hurûfî Metinleri Kataloğu**, Ankara, 1973, 24.

Câvidannâme, Üstüvânâme gibi eserler talim ettirilmiş, sapık ve batıl inanç motifleri Bektâşîliğe geçmiştir.⁵² Asrın başlarındaki siyasî istikrarsızlıktan istifade eden Hurûfîlerin Fatih'e mezhebî telkinde bulunacak kadar ileri gitmeleri⁵³ hareketin tesir sahasını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Konumuz açısından önemli diğer hareket ise, Erdebil'de doğan, Şeyh Sâfi evladının mezc ederek benimsedikleri İsnâaşeriyye (Oniki İmamcı) Şîliğidir. Özellikle Şeyh Cüneyd (864/1460)'in Anadolu'daki faaliyetleriyle köylü ve göçebe zümre arasında küçümsenmeyecek bir taraftar kitlesine sahip olmuştur.⁵⁴ Onun siyasî faaliyetlerini oğlu Haydar (893/1488) devam ettirmiş, fakat Şirvan hükümdarı Ferruh Yesâr ile yaptığı savaşta öldürülmüştür. Şeyh Haydar kendisi oniki dilimli kızıl bir taç giymiş, müridlerine de derecelerine göre aynı tacı sarıklı veya sarıksız olarak giydirmiş, bundan sonra onlara "kızılbaş" denilmiştir.⁵⁵ Sultan II. Bayezid zamanında Anadolu'daki propaganda faaliyetlerini artıran Safevîler, 907/1501'de çoğunluğu Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelu, Dulkadir, Avşar, ve Kaçar Türkmen oymaklarından müteşekkil bir ordu ile Şah İsmail liderliğinde devlet kurmayı başarmışlar ve bundan sonra da Anadolu'yla ilişkilerini kesmemişlerdir.⁵⁶

Safevî şîliğinin Anadolu'ya yönelik faaliyetleri üzerine Yavuz Selim tedbir almak zorunda kalmıştır. Bundan sonra iki devlet arasında başlayan mücadeleler Sünnî-Şîî kutuplaşmasının yeniden canlanmasına neden olmuştur.⁵⁷ Osmanlı İmparatorluğu Kanûnîden itibaren Sünnîliği resmî mezhep haline getirerek Sünnî hukuk eseslarına uygun bir yapılanmaya yönelmişlerdir. Ancak devlet kuruluşundan beri takip ettiği hoşgörü ve fikrî serbesti politikasını devam ettirmiştir. Bununla birlikte devletin bekasına yönelik, toplumu ifsad edici, düzeni bozucu tavır ve davranışları da takipten

⁵² İshak Efendi, Harputlu, *Kâşifu'l-Esrâr ve Dâfiu'l-Esrâr*, İstanbul, tarihsiz, 45; Atalay, Besim, *Bektâşîlik ve Edebiyatı*, İstanbul, 1340, 30-34.

⁵³ Mecdî, Mehmed Efendi, *Hadâiku'k-Şekâyık*, I/82.

⁵⁴ Aşıkpaşazâde, *Tevârih-ı Al-i Osman*, 265.

⁵⁵ Gölpınarlı, A., "Kızılbaş" md., İA, VI/789.

⁵⁶ Sümer, F., *Safevî Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 15-23; Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Münasebetleri 1578-1590*, İstanbul, 1962, 2-3.

⁵⁷ Laust, Henri, *Les Schismes dans l'Islam*, Paris, 1965, 274.

geri durmamıştır.⁵⁸ Bu bağlamda İran'a bağlı faaliyet gösteren Alevîlerin elebaşları hapis, sürgün, veya idam ile tecziye edilmişlerdir.⁵⁹

Sultan II.Bayezıt ülke dahilindeki İranî propogandaya maruz kalan Alevî zümresini kontrol altına alabilmek için Bektaşî tarikatını kullanmak istemiştir. Esasen fikrî yapısı itibariyle Alevî zümreye hitap eden Bektaşîlik, yeniçeri teşkilatıyla olan ilişkisinden dolayı da resmî otoriteyle barışıktır.⁶⁰ X/XVI. asrın başlarında tarikatın “pîr-i sâni”si olarak kabul edilen Balım Sultan (922/1516) tarafından Bektaşîlik kuruluşunu tamamlamış, erkan ve esasları belirlenmiştir. Ancak Balım Sultan'ın kişiliği ve tarikata idhal ettiği erkan konusunda henüz kesin hüküm verilememiştir.⁶¹ Diğer taraftan Balım Sultan'ın “pîr evi”ne getirilmesiyle Bektaşîliğin ne kadar kontrol altına alındığı tartışmalı olmakla beraber, ondan hemen sonra Bektaşîliğin iki kola ayrıldığı görülmektedir: Çelebiler, Dedebabalar.⁶²

X/XV/.y.y.'da Anadolu 917/1511 Şah Kulu isyanıyla başlayan 924/1518 Bozoklu Celal'in isyanıyla isimlendirilen ve aralıklarla asrın sonuna kadar devam eden bir dizi halk isyanına sahne olmuştur. İdarî yapıdaki bozulmaya paralel olarak vergi sisteminin dejenere olması, devlet görevlilerinin adaleti terkedip zulümkârâne bir tavır sergilemeleri, iktisadî yapının çözülmesi, askerî teşkilatın devletin kuruluşuna katkıda bulunan Türkmen boyları yerine öncelikle kapıkulu denilen devşirmelerden kurulması gibi sebepler bu isyanları çıkaran dahilî nedenlerdir.⁶³ F. Sümer, Türkmenlerin askerî teşkilata alınmamaları üzerine, geçim sıkıntısı çektikleri için İran'a giderek askerlik

⁵⁸ Asrar, Ahmet, **Kanuni Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti ve İslam Alemi**, İstanbul, 1972, 110; Ocak, A.Y., **Kalenderîler**, 129-137.

⁵⁹ Burada özellikle Yavuz'un İran seferine çıkmadan önce kırk bin Alevîyi katlettiğine dair iddiaların mübalağalı ve mesnedsiz olduğunu bununla beraber idam, hapis, sürgün gibi bazı cezalandırmaların vuku' bulunduğunu günümüz araştırmacıları ifade etmektedirler. Bk, Akdağ, M., **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, II/154; Sümer, F, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, 36. Çeşitli cezalandırma örnekleri için bk. Ahmed Refik, **Onaltıncı Asırda Râfîzîlik ve Bektaşîlik**, İstanbul, 1932.

⁶⁰ Ocak, A.Y., “**Bektaşîlik**” md, TDVİA, V/377-378.

⁶¹ Birge, J. Kingsley, **Bektaşîlik Tarihi**, çev. R. Çamuroğlu, İstanbul, 1991, 64-67; Öztürk, Y.N., **Tarihi Boyunca Bektaşîlik**, 173-174.

⁶² Atalay, B., **Bektaşîlik ve Edebiyatı**; Fırlalı, E. R., **Türkiye'de Alevîlik Bektaşîlik**, 189-196.

⁶³ Akdağ, M., **Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması**, Erzurum, 1963, 38 vd.; Aynı mlf., **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, II/156-161.

yaptıklarını ifade eder.⁶⁴ Bu isyanlara katılan göçebe kabilelerin sosyal yapılarına binaen resmî dinden farklı bir din telakkisine de sahip olmaları tabiidir. Ancak bu isyanların tamamen dinî inanç farklılığından kaynaklandığı iddiası doğru değildir. Nitekim Bektaşî dedesi Kalender Çelebi'nin isyanına katılan Dulkadirli sipahilerin “dirlik”lerinin ellerinden alınması üzerine isyan ettikleri anlaşılınca bu durum düzeltilmiş ve isyan kolayca bastırılmıştır.⁶⁵

X/XVI.y.y.'da Anadolu'da göçebe hayatı yaşayan iki topluluk vardı: Birisi Halep bölgesinde yaşayan ve yazın Uzun Yayla ile Svas'ın güneyine çıkan Halep Türkmenleri, diğeri Mardin'in güneyinde Fırat kıyılarında kışlayan, Erzurum-Erzincan arasında yazlayan Boz Ulus'tur. Bu topluluklar değişik Oğuz boylarından müteşekkildirler ve Anadolu'daki isyanlara bağlı olarak değişik bölgelere dağıldılar. Celâlî isyanlarının neticesinde Anadolu'da gerek nüfus, gerekse arazi bakımından büyük boşluklar meydana gelmiştir. Orta Anadolu'daki bu boşluk Boz Ulus'a bağlı boylar tarafından doldurulmuş, devlet de bunları kontrollü olarak iskan etmiştir.⁶⁶ Gerek Celâlî isyanları, gerekse diğer isyanlardan sonra Türkman boylarının yer değiştirmesi Alevî ocaklarının Anadolu'nun hemen her bölgesine yayılmasına sebep olmuştur.

Alevî Zümreleri:

Anadolu'daki Alevîleri Selçuklulardan beri devam eden Ehl-i Beyt mensuplarına ait, o soydan gelenlere bağlı ocaklar, Bektâşî tarikatına bağlı ocaklar ve bazı Türkmen kabileleri arasında teşkil edilen ocaklar şeklinde tasnif edebiliriz. Bütün Alevî ocaklarının direkt yada indirekt Safevîlerle ilgileri olmuştur. Ancak Osmanlı-Safevî düşmanlığı, sınırların kontrol edilmesine ve Safevîlerin Anadolu'yla ilişkilerinin mümkün olduğu kadar kesilmesine yol açmıştır. X/XVI. asırda Anadolu'da umumiyetle eski Türk inançlarına bağlı, bununla beraber Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm,

⁶⁴ Sümer, F., **Oğuzlar**, 153-154.

⁶⁵ Sümer, F., age, 142. Benzer misalleri çoğaltmak mümkündür.

⁶⁶ Sümer, F., age, 154.

Hristiyanlık gibi inançlardan etkilenen, bunu Sünnî-Şîî inanç motifleriyle birleştiren, fakat Kitâbî Sünnîlik ve Şîîlikten farklı nev'i şahsına münhasır Anadolu Türk Alevîliği oluşmuştur.

X/ XVI. asırdan itibaren oluşumunu tamamlayan Alevîğin farklı ocaklar halinde zümreleşmesinde, Türkmenlerin kendi kabile ve reislerine olan bağılıklarının ve kabile tesanüdünün etkisi olduğu şüphesizdir. Ancak çeşitli sebeplerle karmaşık bir yapı arzeden bu tesirin boyutlarını tesbit etmek için daha spesifik araştırmalar gerekmektedir. Öte yandan Alevîlerin ocaklar halinde teşekkül etmesinde ve zamanla bu ocakların kısmen birbirlerinden ayrılmasında iktisadî ciheti de unutmamak gerekir. Kitâbî Şîîlikte “humus” adıyla benimsenen, Anadolu Alevîliğinde “dede hakkı”, “hakkullah”, “çerağlık”, “nezir” vd. isimlerle ocak sahibi kimselere ve hatta bir müddet Safevî hanedanına gönderilen nakdî gelirlerin⁶⁷; ve benzer şekilde “tarikleme” de denilen, grup içindeki çeşitli suçlar için öngörülen nakdî cezaların⁶⁸ da önemli bir gelir kaynağı olduğu muhakkaktır. Alevî zümreleri bütün bu bedelleri bağlı buldukları Ocak Dedesine ödemişler, böylece bu ocağın tütmesine, sönmemesine gayret etmişlerdir.

Anadolu'daki Alevî zümrelerinden Ocakzâdeler denilen, kendilerini Ehl-i Beyt'e nisbet eden ve “siyâdet berat”larına sahip dedelerin, Nekâbet müessesesinin varlığına bağlı olarak Selçuklulardan beri mevcut olduklarını söylemek gerekir. Ancak Moğol İstilasını müteakip siyasi istikrarın bozulmasından sonra, dumûra uğrayan nakîblik, II. Beyazıt devrinde yeniden ihdas edilmiştir.⁶⁹ Bununla beraber daha önceki padişahlar tarafından verilmiş “siyâdet berat”ları vardır.⁷⁰ Muhtemelen bu nev'i belgelere sahip olanlar etrafında bir halka oluşmuş ve bunlara çeşitli formlar altında maddî destek sağlanmıştır. Bugün de benzer “siyadet belge”lerinin Kerbelâ'daki türbelerde görevli kimseler tarafından verildiği bilinmektedir.⁷¹ Ocakzâdelilere bağlı ocaklar arasında “mürşid ocağı”, “pîr ocağı”, “rehber ocağı” şeklinde hiyerarşik bir yapılanma mevcuttur.

⁶⁷ Kütükoğlu, Bekir, **Osmanlı-İran Münasebetleri 1578-1592**, 2-3.

⁶⁸ Buyruk, nşr., S. Aytekin, Ankara, tarihsiz, 124-129; Baha Said, “**Sofiyân Süreği**”, Türk Yurdu, V, Teşrin-i Sâni, 1926,

⁶⁹ Sarıcık, Murat, “**Osmanlı İmparatorluğunda Nakîb-i Eşraflık Müessesesi**”, Erzurum, 1989, basılmamış Doktora tezi, 74-76.

⁷⁰ Mesela M. Naci Orhon'un ailesindeki berat Fatih zamanında verilmiştir, bk, Akgündüz, Ahmet, “**Belgeler Işığında Alevî-Sünnî Meselesi**”, Zafer, Kasım 1994, 11-12.

⁷¹ Bk. Birdoğan, Nejat, **Anadolu ve Balkanlarda Alevî Yerleşmesi**, İstanbul, 1992, s.150-151. Hatta bu belgelerin alımışında bazı usulsüzlüklerin bulunduğu, belgelerin artık neseb bildirmekten uzak olduğu yazar tarafından ifade edilmektedir.

Günümüzde bu kola bağlı başlıca ocaklar şunlardır:

1- İmam Zeynel Abidîn (Mineyik) Ocağı: Malatya'ya bağlı Mineyik (yeni adı Kuyudere) köyündedir. Burası en önemli mürşid ocaklarından birisidir. Günümüzde İstanbul'da avukatlık yapan Muharrem Naci ORHON tarafından temsil edilmektedir.

2- Ağuçan Ocağı: Elazığ'a bağlı Sün ve Hozat'ın Bargın köylerinde kaim, mürşid ocağıdır. İmam Zeynel Abidîn soyuna bağlı olduklarını iddia ederler.

3-Kara Pîrbâd Ocağı: Divriği'ye bağlı Karageben köyündedirler. İmam Zeynel Abidîn soyuna nisbet edilirler.

Bu üç ocak Ebu'l-Vefâ tarikiyle Zeyne'l-Abidîn'e bağlanmakla birlikte şecerelerinde farklılık vardır.

4- Şah Şadıllı Ocağı: Sivas-Kangal-Yelice köyündedir. Asılları Azerbeycan kökenli Şeddât oğullarıdır. Göç ederek Dersim, Erzincan ve Sivas havalisine yerleşmişlerdir.

Bu ocaklara bağlı "pîr" ocakları ve "rehber" ocakları vardır. Ayrıca bunların "Düşkünlük Ocağı"⁷² olarak Kemaliye'nin Ocak köyündeki "Hıdır Abdal Ocağı"nı kabul ederler. Burası bir çeşit "istinâf mahkemesi" işlevi görmektedir. Ocaklarda nihaî karara bağlanmayan davalar burada neticelendirilir. Hacı Bektaş'a bağlı olanların düşkünlük ocağı ise Hacı Bektaş Pîr Evi'dir.

Bektâşî tarikatının Balım Sultan'dan hemen sonra Dedebabalar ve Çelebiler kolu şeklinde ikiye ayrıldığını söylemiştik. Bu ayrım Hacı Bektaş Velî'nin yol oğlu veya bel oğlu⁷³ olma iddiasından kaynaklanmıştır. Balım Sultan'ın tepeden inme tarikatın başına getirilmesi muhtemelen Pîrevî'nde bulunanlar tarafından kabullenilmemiştir. Bu iki grup arasındaki düşmanlık başlangıcından günümüze kadar süregelmiştir.⁷⁴ Bu

⁷² Düşkünlük, Alevî zümrelerinde haddi gerektiren suçları veya ocak adabını ihlal ile hasıl olan suçları irtikab edenler için kullanılan bir terimdir. Bu suçların cezası derecesine göre doğrudan Ocak pîri tarafından verildiği gibi ağır cezalarda veya ihtilâflı meselelerde ise nihaî çözüm mercîi olarak bağlandıkları ocak "Düşkünlük Ocağı" diye tesmiye edilir.

⁷³ Yol oğlu: Tarikata intisapdan dolayı bağlılık anlamı içerir, bu kullanımıyla ilk örneklerine Ahi-Fütüvvet teşkilatında rastlıyoruz. Bu fikri benimseyenler Hacı Bektaş Velî'nin asla evlenmediğini kabul ile 'mücerred' yaşamayı tercih ederler.

Bel oğlu: Hacı Bektaş Velî'nin evlendiğini kabul ile, nesep itibarıyla ona bağlı olduklarını iddia edenler, yani Çelebiler kolu mensupları.

⁷⁴ Baha Said, "Sofiyân Süreği", Türk Yurdu, Teşrîn-i Evvel 1926,332. Müellif, Çelebilerin Sünniler kadar Babagân koluna da düşman olduklarını ifade etmektedir. Benzer mütalaalar B. Atalay'da da görülür, bk., **Bektâşîlik ve Edebiyatı**, 15.

ayırımı bazı müellifler “Şehir Bektâşîliği”, “Köy Bektâşîliği” şeklinde mütalaa etmişlerdir.⁷⁵

Dedebabalara bağlı kolun Batı Anadolu’da ocakları bulunmakla beraber, özellikle İstanbul ve Rumeli’de yayıldığı bilinmektedir. Klasik tarikat anlayışına ve Kitâbî dine uygun bir yapılanmaya sahip bu kola “Babagân Kolu”, “Tarikat-ı Nazenîn” de denir. Günümüzde bu zümre, İzmir’de ikamet eden Bedri NOYAN tarafından temsil edilmektedir. Dedebabaların kontrolündeki Bektâşîliğin yedi “halife”si vardır: Mısır’da, Seyyid Ali Sultan’da, Abdal Musa’da, Dürbalı Sultan’da, Kerbelâ’da, Rumelihisar’ında ve Merdivenköy’de. Bunların dışında, Şucâaddin ve Uryan Baba, Geyikli Baba, Emrem Yunus Sultan, Hasan Dede, Kolu Açık Hacım Sultan, Resul Baba, Saltuk Baba, Gül Baba⁷⁶... gibi ocakları vardır.

Anadolu’da bulunan Bektâşî ocaklarının ekserisi ise Çelebîler koluna bağlıdır. Bunların meşhurlarından; Karadonlu Can Baba Ocağı, Şeyh Bircan Ocağı, Şeyh Samit Ocağı, Dede Karkınlılar, Şah İbrahim Ocağı, Seyyid Baba Ocağı, Sarı Saltık Ocağı, Derviş Abdal Ocağı, Celal Abbas Ocağı, Garip Musa Ocağı, Hüseyin Abdal Ocağı, Pîr Sultan Ocağı, Koca Haydar Ocağı, Sarı Mecd’in Ocağı, Üryan Hızır Ocağı, Seyyid Mahmud Hayrânî Ocağı, Seyyid Sabur Ocağı, Hubyâr Ocağı, Ayşa Bacılar Ocağı, Kamber Abdal Ocağı, Hıdır Abdal Ocağı, Seyyid Baba Ocağı⁷⁷ sayılabilir.

Anadolu Alevîliğini teşkil eden diğer önemli zümre ise Ocakzâdeliler ve Bektâşîlerden bağımsız ocak sahibi Türkmen boylarıdır. Aslında Alevî zümrelerinin tamamı çeşitli Türkmen boylarına mensupturlar. Ancak Karadeniz bölgesine ve kısmen Ege’ye yayılmış Çepniler; Toroslar, Teke yöresi ve Aydın, Balıkesir dağlarına kadar uzanan şeride yerleşen Tahtacılar; Tokat Zile civarında meskun Sıraçlar, diğer ocaklardan müstakil bir hüvviyete sahiptirler.

Tahtacılar Orta Asya’dan gelen Ağaçeri denilen Türkmenlerin neslindedirler. Mesleklerinden dolayı kendilerine bu isim verilmiştir.⁷⁸ İki büyük ocakları vardır: Yanın Yatır Ocağı ki, buna bağlı oniki oymak vardır; Hacı Emirli Ocağı, kendilerine üç oymak

⁷⁵ Bk., Atalay, B., age, 19; Eröz, Mehmet, **Türkiye’de Alevilik ve Bektâşilik**, Ankara, 1990, 52; Melikoff, İ., **Uyur İdik Uyardılar**, 25 (Köprülü’ye atfen).

⁷⁶ Eröz, M., age, 75-77.

⁷⁷ Birdoğan, N., age, s.181vd.

⁷⁸ Sümer, Faruk, “**Ağaçeriler**”, Belleten, XXVI, Temmuz 1962, 528.

bağlıdır.⁷⁹ Balıkesir-Aydın arasındaki köylerde ve Kırşehir çevresindeki köylerde yerleşmiş Çepniler kendilerine Bektâşî derler.⁸⁰

Babagân kolu Bektâşîliği özellikle XIX. asrın ikinci yarısında Arnavutluk ve Rumeli’de yayılma istidadı göstermiştir. Konuyla ilgili bir araştırma yapan Hasluck, bunların coğrafi dağılımlarını ve bölgedeki belli tekke ve ziyaretgahlarını tesbit etmiştir.⁸¹ Ancak buraların bir kısmı Balkan savaşlarında, bir kısmı daha sonra yıkılıp harap olmuştur. Bununla beraber çok az da olsa berhayât olan tekkelerden söz etmek mümkündür. Bunlarla ilgili aktüel bilgilere ise bölgenin sükunete ermesinden sonra yapılacak saha ve gözlem çalışmalarıyla ulaşılabacaktır.

Günümüz Türkiye’sinde bütün zikredilen Alevî ve Bektâşî ocaklarının faal olarak dinsel fonksiyonlarını sürdürdüklerini söylemek çok güçtür. Çünkü bilhassa 1960 sonrası sanayi toplumuna geçiş sürecinde büyük şehirlere göç veren bu ocakların talipleriyle ilişkisi kopmuştur. Bu kopukluk, eğitim sürecinde bilhassa materyalist-ateist-hümanist zihniyete sahip yeni Alevî gençliğinin yetişmesiyle daha büyük boyutlara ulaşmış; “dede”lerin ve “dedebaba”ların otoriteleri önemli ölçüde sarsılmıştır. Bugün Alevîler, büyük şehirlerde, mensup oldukları ocaklara bağlı veya bağımsız olarak kurdukları, her geçen gün yenilerinin eklendiği Alevî ve Bektâşî kültür dernekleri veya vakıfları vasıtasıyla kendilerini ifade etme gayreti içindedirler. Öte yandan şu veya bu nedenle medyanın ve politikacıların ilgisine mazhar olarak tıpkı Mevlevîlik gibi giderek folklorik ve turistik bir hüvviyete bürünmektedirler.

Sonuç:

Buraya kadar yaptığımız açıklamaları hülasa edecek olursak; Anadolu Alevîliği, Türkmen boylarının resmî İslam ile beraber eski kültürlerinden taşıdıkları unsurları çeşitli formlar altında devam ettirme gayretleriyle oluşan, gerek çeşitli göçler sırasında gerekse harici tesirlerle eski Hint-İran kültürü, çeşitli firkalarıyla Şîlik ve hatta

⁷⁹ Yörükân, Y. Z., “**Tahtacılar**”, DFİFM, XII.sayı, 1929, 67 vd.; XIII.sayı,1929, 55 vd.

⁸⁰ Eröz, M., **Türkiye’de Alevilik ve Bektâşîlik**, 52.

⁸¹ Bk., Hasluck, F.V., **Bektâşîlik Tedkikleri**, çev., R. Hulusi, İstanbul, 1928, 20-50; aynı eserden naklen, Sezgin, Abdülkadir, **Hacı Bektaş Veli ve Bektâşîlik**, Ankara, 1990, 145-153.

Anadolu'nun yerli kültüründen aldıkları motiflerle sencerétiq muhtevalı dinî bir harekettir. Gerek tarihi hadiselerin şhadeti, gerekse günümüz mensuplarının tavrıyla herşeyden önce müslümanlar olduklarını söyleyebileceğimiz Alevîlerin farklı zümrelere ayrılmalarında ve ocaklara bağlanmalarında nesep esasının da önemli rol oynadığı gözlenmektedir. Öyleki açıkça Türk olduklarını ifade eden dedeler, "seyyidlik" nisbesini de kullanmaktan kaçınmazlar. Böylece aşiret reislerinin Peygamber ailesine çıkan silsilelerle dinî ve manevî önderliği de sahiplenerek otoritelerini pekiştirdikleri aşikardır. Günümüz Aleviliğinin zümreleşme ve coğrafi dağılımlarını tam olarak tesbit edebilmek için, Türklerin Anadolu'ya göçlerinden başlayarak, tarih içindeki hareketlerini takip ederek ve büyük şehirlerdeki yerleşimlerini de dikkate alan ciddî alan çalışmalarına ihtiyaç vardır.